

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

5. Українська література. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів / Мовчан Р. В., Бондар М. П., Кавун Л. І., Івасюк О. М., Таранік-Ткачук К. В., Неживий О. ., Кочерга С. О., Михайлова Н. В. – К. : Освіта, 2013. – 128 с.

Шило Т. О.*

РОЗВИТОК НАВИЧОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ ПІД ЧАС РОБОТИ З ДЖЕРЕЛАМИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Стаття присвячена аналізу форм і методів розвитку критичного мислення учнів за допомогою роботи з історичними джерелами на уроках історії.

Актуальність розвитку критичного мислення особистості зумовлена інтенсивними соціальними змінами, за яких виникає необхідність у її пристосуванні до нових політичних, економічних та інших умов, у вирішенні нею проблем, значна частина яких непередбачувана.

Очевидним є те, що знання застарівають досить швидко. «Самоцінність знань переосмислюється, – підкреслюється у Концепції розвитку загальної середньої освіти, – натомість зростає роль умінь здобувати, переробляти інформацію, одержану з різних джерел, застосовувати її для індивідуального розвитку та самовдосконалення людини. Життя висуває суспільний запит на виховання творчої особистості, здатної, на відміну від людини-виконавця, самостійно мислити, генерувати ідеї, приймати сміливі нестандартні рішення, аргументувати власну думку, бути толерантним» [1].

У програмі для загальноосвітніх навчальних закладів з історії України та всесвітньої історії зазначено: «...критерієм оцінки навчальної діяльності учнів вбачають не стільки обсяг матеріалу, що залишився в пам'яті, скільки вміння його аналізувати, узагальнювати, активно використовувати в нестандартній ситуації, вміння самостійно здобувати знання, вести пошуково-дослідницьку роботу» [2]. У зв'язку з цим зростає значення самостійної роботи як на уроках, так і в процесі виконання домашнього завдання. Серед предметно-історичних спеціальних умінь і навичок учнів з історії програма передбачає у старшій школі розвивати вміння критично аналізувати й оцінювати історичні джерела.

Метою роботи є аналіз методів розвитку навичок критичного мислення учнів у процесі роботи з різними видами історичних джерел.

Під критичним мисленням розуміють не огульно негативне ставлення до будь-чого (як це зазвичай мається на увазі в побутовій мові), а наукову оцінку позитивних та негативних рис явищ дійсності. Отже, критичне мислення – це здатність використовувати певні прийоми обробки інформації, що дозволяють отримати бажаний результат. До основних рис критичного

---

* **Шило Т. О.**

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

мислення слід віднести такі уміння: 1) роботи логічні умовиводи; 2) приймати обґрунтовані рішення; 3) давати оцінку позитивних та негативних рис як отриманої інформації, так і самого розумового процесу; 4) спрямованість на результат. Уміння критично мислити особливо важливо зараз, коли постійно в засобах масової інформації відбувається масована і витончена обробка суспільної свідомості, розгортаються підготовлені професіоналами широкомасштабні рекламні кампанії [5, с. 483]. Тож цілком закономірно актуальності набуває питання про потребу розвитку критичного мислення учнів засобами історії.

Ідею використання писемних історичних джерел у процесі навчання започаткували М. А. Рожков, М. М. Стасюлевич, В. Я. Угланов, С. В. Фарфаровський, Н. В. Андрієвська, В. М. Бернадський, О. О. Вагін, О. В. Волобуєв, В. Г. Карцов та ін. розкрили значення історичних документів як засобу конкретизації навчального матеріалу та запропонували методичні прийоми й форми їх використання. Результатом удосконалення дослідницького принципу у процес навчання П. В. Горюк, Н. Г. Дайрі, І. Я. Лернером, С. Г. Левицьким, М. М. Лисенком стало розширення джерельної бази, безпосереднє залучення документальних матеріалів до текстів підручників та розробка пізнавальних завдань до них. Різні види історичних документів та методику їх використання у процесі навчання вивчали І. В. Додушко, В. Є. Вакурко, А. Т. Кінкулькін, В. К. Майборода, Г. І. Підлуцький, Г. О. Цвікальська та ін. В останнє десятиліття дослідниками К. О. Бахановим, В. О. Комаровим, Т. В. Ладиченко, В. О. Мисаном, О. І. Пометун та деякими іншими розглядаються окремі аспекти проблеми методики використання історичних документів у процесі навчання.

До історичних джерел належить все створене людиною, зокрема й результати її взаємодії з навколишнім середовищем, а також предмети матеріальної культури, звичаї, обряди, пам'ятки писемності. У широкому сенсі слова пам'ятники писемності в методиці називають документами.

Історичні джерела у процесі навчання історії виконують такі основні функції: ілюстративно-інформаційну (існує на репродуктивному рівні сприйняття інформації, що несе в собі першоджерело); пізнавально-розвивальну (на основі історичного документу виконуються завдання, спрямовані на розвиток розумових процесів через пошуково-дослідницьку діяльність); практично-узагальнювальну (дає можливість перевірити рівень сформованості отриманих учнями вмій і навичок у процесі навчання за допомогою виконання практичних завдань); ціннісно-смыслову (надає досвід емоційно-ціннісних стосунків).

Проблема використання історичних джерел на уроці набуває сьогодні нової актуальності. Якщо кілька десятиліть тому існувала проблема, пов'язана з браком інформації, то в сучасному світі постає інша проблема – її надмірність. Інформація щодо однієї теми, яка надходить із різних джерел, часто може

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

бути відмінною і навіть суперечливою. Тому важливим вмінням є її відбір та критичне осмислення.

Учені вважають, що документ для уроку повинен:

- відповідати цілям, завданням навчання історії;
- відображати основні, найбільш типові факти і події епохи;
- бути органічно пов'язаним з програмним матеріалом, сприяти актуалізації історичних знань, щоб можна було запропонувати учням пізнавальні питання і завдання;
- бути доступним учням за змістом та обсягом, цікавим;
- містити побутові та сюжетні подробиці, що дозволяють диференціювати навчання, конкретизувати уявлення учнів про ті чи інші події, явища, процеси, робити на них певний емоційний вплив;
- володіти літературними та науковими достоїнствами, достатньою інформативністю для розвитку пізнавальної самостійності й зацікавленості, удосконалення прийомів розумової праці.

Робота з документом наближає учнів до досліджуваної події, створює особливий емоційний фон сприйняття, дозволяє виробити власне ставлення до розглянутої проблеми. Навчальний процес набуває дослідний характер. Підбір джерел ведеться таким чином, щоб вони відображали різні погляди на проблему. С. О. Терно вважає: «Працюючи над протилежними оцінками історичних подій та явищ, учням стане зрозумілою неможливість укласти світ у прості чорно-білі кадри. Звичка до такого спрощеного чорно-білого світосприйняття породжує потребу покарати тих людей, які не поділяють ті ж самі спрощені висновки. Історія знає чимало таких прикладів. Таким чином, внаслідок виконаної роботи, учні зможуть бачити відтінки історичних подій. Наприклад, зможуть підтримувати цілі тих чи інших історичних осіб, проте бачити слабкість та недосконалість обраних методів. Неоднозначне ставлення до подій – ось що стане наслідком їхньої праці. Оцінюючи історичну подію, учні навчаться бачити зворотній бік явища. В ході спілкування під час розв'язування задач учням стане зрозуміло, що деякі висновки безпосередньо обумовлені цінностями та уподобаннями людини, що їх робить. А тому вони усвідомлять, що не лише розумові здібності, але й високі моральні якості – запорука життєвого успіху» [4, с.14].

При цьому змінюється і функціональна діяльність учителя: він виступає переважно як організатор і координатор самостійної роботи учнів. Загалом, взаємодія педагога та учнів відбувається за такою схемою: постановка загальної проблеми до теми → розподіл документального матеріалу → надання пізнавального завдання до кожної групи джерел → використання під час роботи з документами методичних прийомів, що активізують розумову діяльність учнів → узагальнення здобутих знань за допомогою поєднання теоретичного та документаль-

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

ного матеріалів → формулювання висновків щодо вирішення загальної проблеми, поставленої до теми.

Історичні джерела можна використовувати на різних етапах уроку: для мотивації наступної діяльності учнів на початку уроку; для демонстрації розмаїття інтерпретацій, що презентують різні позиції, оцінки подій, процесів, явищ; для активізації розумової діяльності (для створення дискусійної ситуації); для формування в учнів навичок дослідницької роботи.

Умовами ефективного застосування першоджерел на уроці є:

- об'єднання теоретичного матеріалу (підручника чи проблемної лекції) з документальним для вирішення за їх допомогою загальної проблеми, висунутої на початку вивчення теми;
- використання різних за видами і жанрами історичних документів;
- забезпечення учнів повними адаптованими текстами або уривками документів, що вивчаються;
- системність у роботі;
- порівняльний аналіз оцінки історичних подій і явищ в історичних документах та в сучасних засобах інформації, літературних творах;
- співвідношення місцевого, регіонального, українознавчого та загальноісторичного рівнів під час роботи з джерелами інформації.

Критеріями добору документів є науковість (передбачає вірогідність, повноту, значущість джерел, що використовуються, а з дидактичного погляду – відповідності їх програмі); посиленість джерела для розуміння учнів (за обсягом, характером, мірою складності тощо); оптимальність (відповідність сутності і характеру викладу, методів дослідження віковим можливостям учнів та меті навчання); новизна (добір змісту, завдяки якому учні стикаються з невідомими їм фактами, новими засобами їх вивчення); урахування змісту теми і тієї проблеми, яка буде вирішуватись завдяки поєднанню теоретичного матеріалу та підібраних історичних першоджерел.

Самостійна робота учнів з джерелами знань є більш успішною, якщо в її основі лежить конкретна програма дій учня, вибудована відповідно до певної дидактичної мети, з урахуванням підготовленості учня до роботи з текстами. Доцільно використовувати систему завдань, орієнтовану на три рівні пізнавальної діяльності: відтворювальний, перетворювальний, творчо-пошуковий. Вибір рівнів визначається пізнавальними можливостями учня й цілями навчання.

Робота з історичними джерелами може бути основою для використання різноманітних інтерактивних технологій, таких як: «обговорення проблеми в загальному колі», «навчаючи – вчуся», «коло ідей», «мозкова атака», «уявний мікрофон», «ажурна пилка», «прес», «акваріум», «дерево рішень», «судові слухання», «займи позицію», «безперервна шкала думок», «дискусія в стилі ток-шоу», дебати та інші.

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

Указані методи дозволяють вирішити комплекс проблем: усі учні включаються в роботу; кожен має можливість висловити власну думку; формуються доброзичливі стосунки в колективі.

Джерельна база історичної та суспільствознавчої освіти дуже різноманітна, але в шкільній практиці найбільш задіяні письмові та візуальні джерела. Дослідження таких джерел має бути багаторівневим: від визначення датування, автора і його політичної орієнтації, сутності самого представленого явища до порівняння, узагальнення, інтерпретації.

Форми і методи використання документів на уроках історії можуть бути різноманітними, але найбільш поширеними є такі як:

1. Цитування.
2. Коментоване читання на уроці під керівництвом викадача.
3. Проблемно-пізнавальні завдання і проблемний виклад, вихідним матеріалом якого є документ.
4. Ознайомлення учнів з різними формами запису за документами (складання тез, короткого чи розгорнутого плану, хронологічних таблиць).
5. Уроки семінарського типу, узагальнювальні, лабораторно-практичні.
6. Підготовка реферату чи повідомлення з використанням документів.
7. Групова форма роботи з документами.
8. Урок-суд (на підставі документів).
9. Уроки-спогади.
10. Пошукова робота.

Якщо робота з документами, картинами, таблицями, діаграмами, фото і т. д. потребує вміння аналізувати, описувати, висловлювати свою точку зору, то відеоматеріали доповнюють знання про історичний період, дають змогу краще запам'ятати матеріал у не зовсім звичній формі.

Розвиток критичного мислення учнів передбачає, що одним із важливих напрямів роботи на уроці є процес освоєння загальнонавчальних і спеціальних умінь. Послідовність робіт у цьому напрямку може бути побудована наступним чином:

– Створення мотиваційної бази для оволодіння вміннями, постановка учня в таку ситуацію, коли він сам усвідомлено захоче освоїти конкретний спосіб навчальної діяльності (наприклад, навчитися складати опорний конспект).

– Отримання від викладача відомостей про способи навчальної діяльності: правил, пам'яток, алгоритмів, що описують процедуру роботи над формуванням того чи іншого вміння (наприклад, Пам'ятка для характеристики та оцінки історичного діяча).

– Показ самим учителем зразка виконання завдання, під час якого формується та чи інша навчальна навичка (наприклад, складання схеми).

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

– Виконання дій самими учнями з опорою на наявний зразок під керівництвом викладача, повторення їх у перебігу декількох уроків, поки вміння повністю не закріпиться.

– Самостійна робота учнів з виконання завдання на основі сформованих умінь.

– Перенесення вміння із стандартної навчальної ситуації в нову, що вимагає творчого розвитку сформованих навичок (від складання тематичної таблиці перехід до заповнення порівняльної).

Щодо способів організації подання джерел інформації, розрізняють зазвичай такі:

– Окреме опрацювання, коли учні працюють окремо над кожним із джерел, навіть якщо на уроці їх застосовують декілька.

– Опрацювання пари джерел інформації. Як правило, такий спосіб застосовують, коли ці джерела несуть нам протилежну інформацію з якоїсь проблеми. Тоді робота з ними засновується на їх порівнянні, зіставленні та з'ясуванні причини появи такої інформації. Також пара джерел інформації може бути використана для з'ясування якихось питань на порівняння. У парі також можна використовувати джерела, які доповнюють одне одного, відображаючи різні аспекти якоїсь однієї проблеми, таким чином допомагаючи краще розкрити матеріал теми.

– Група джерел застосовується тоді, коли треба встановити хронологічні, логічні або причинно-наслідкові зв'язки, визначити характерні риси, особливості, закономірності, отже, систематизувати знання з якоїсь історичної проблеми. Одночасне застосування текстових і візуальних джерел інформації використовується, як правило, із метою доповнення одне одного, кращого розкриття поставленого завдання.

О. І. Пометун зазначає, що система розвитку критичного мислення передбачає особливу трьохетапну структуру уроку [3]. Етап актуалізації має на меті:

– актуалізувати («оживити») в пам'яті учнів уже наявні знання;

– установити мету навчання;

– зосередити увагу учнів на темі;

– представити контекст для того, щоб вони зрозуміли нові ідеї.

Етап усвідомлення знань відбувається в основній частині уроку й має на меті:

– порівняти очікування учнів із тим, що вивчається;

– переглянути очікування та висловити нові;

– зробити висновки й узагальнення матеріалу;

– поєднати зміст уроку з особистим досвідом учня;

– поставити запитання до вивченого на уроці матеріалу.

Етап рефлексії має на меті:

– узагальнити основні ідеї;

– обмінятися думками;

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

– виявити особисте ставлення.

Більшість учителів-практиків застосовують у роботі спеціальні пам'ятки для роботи з різними видами джерел, які допомагають виробити необхідні навички аналізу інформації. Наприклад:

1. Уважно прочитайте текст джерела інформації.
2. Визначте, ким складений текст джерела і з якої причини.
3. Встановіть дату появи даного джерела.
4. Як можна охарактеризувати той історичний період, коли було складене джерело? Що ви вже про нього знаєте?
5. Визначте, про яку конкретну історичну особу чи подію йде мова в тексті джерела?
6. Наскільки правдиво в джерелі висвітлені історичні події?
7. Спробуйте довести свої міркування. Знайдіть у тексті ті місця, що допоможуть аргументувати вашу думку.
8. Що є нереальним у тексті джерела? з якою метою, на ваш погляд, автор (автори) вдалися до вигадки?
9. Чим дане джерело інформації збагатило ваші знання?
10. На які міркування наштовхує вас зміст даного джерела?
11. Які висновки зі своїх міркувань ви можете зробити?

Серед різноманіття історичних джерел найбільший інтерес у молоді викликають відеоматеріали. Вони створюють сюжетно-художні тематичні картини та історичні реконструкції, наближають учня до минулого і конкретизують його історичні уявлення, дозволяють прив'язати знання до певних візуальних образів. Використання відеоматеріалів дозволяє побудувати заняття на уроці у формі практичної дослідницької роботи.

Алгоритм дій учителя при використанні відеоджерел може бути наступним:

- Вступне слово. Підготовка учнів до перегляду.
  - Обговорення зв'язку між відео і темою.
  - Спрямовання уваги учнів на головні питання під час перегляду.
  - Знайомство з загальною схемою відео, не розкриваючи його змісту.
  - Попереднє пояснення найбільш важких місць.
- Після перегляду змістом дискусії може виступати як історичний зміст твору, так і художній аналіз відеосюжету:
- Наскільки точно автори фільму відтворили деталі тієї чи іншої події.
  - Наскільки цей сюжет відповідає уявленням про подію?
  - Що в сюжеті є історичним фактом, а що – художнім вимислом?

Використання відеофільмів дає позитивні наслідки, але є й недоліки. Деякі учні, більше запам'ятовують відео-сюжет і втрачають загальний зміст теми. Як і будь-який художній твір, відеофільми висвітлюють позицію авторів, часто не відповідають принципам історизму та об'єктивного висвітлення інфор-

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

мації. Тому вчителю необхідно серйозно ставитись до підбору фільмів, вибирати ті, що відповідають поставленій меті уроку і віковим особливостям учнів.

Історичні джерела є важливим інструментом розвитку критичного мислення. Робота з джерелами на уроках історії і технологія вирішення пізнавальних завдань значно підвищує якість навчання і не тільки, і не стільки зовнішнє, що виражається в конкретних оцінках, а глибинне, що виявляється у формуванні сталого, мотивованого інтересу до історії, суспільствознавства, гуманітарних наук загалом. На уроках історії можна використовувати завдання, орієнтовані на розвиток умінь аналізувати, зіставляти факти, висловлювати та обґрунтовувати власні оцінки і судження з даної проблеми. Це дозволяє розширити, поглибити і систематизувати знання учнів, найбільш ефективно застосувати їх на практиці.

Література:

1. Концепція загальної середньої освіти [електронний ресурс]. – Режим доступу : https://docs.google.com/document/d/1wbEqmpKCz3X5FmlyX0QdXIOF-a_xMhzSAE3734zSt64/edit
2. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів 10-11 клас. Всесвітня Історія. Історія України [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/692/educational_programs/1349869542/
3. Пометун О. І. Методика розвитку критичного мислення на уроках історії / О. І. Пометун // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2012. – №1.
4. Терно С. Критичне мислення: чергова мода чи нагальна потреба / С. Терно // Історія в школах України. – 2007. – №4. – С. 13-15.
5. Терно С. О. Розвиток критичного мислення старшокласників у процесі навчання історії / С. О. Терно. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. – 275 с.